

Zdzisław Szymański

Wkład Henryka Kamieńskiego do teorii rozwoju społeczno-gospodarczego

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia 17,
105-126

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

winna zespalać w jedną całość idealistyczną filozofię niemiecką, w tym przede wszystkim filozofię Hegla, mającą — zdaniem Kamińskiego — wielki dorobek teoriopoznawczy, ale oderwaną od realiów życia, z ekonomią polityczną, której hamulcem rozwoju stała się dominacja wątków empirycznych i brak umiejętności przejścia do uogólnień teoretycznych.¹ W zamierzeniach Kamińskiego tak pojęta filozofia mogłaby przyjąć się na gruncie polskim i stać się „wiedzą praktyczną ostatecznych wypadków z pierwotnych przyczyn wysnutą”.²

Dążenie do przewyciężenia rozdzwiewku między idealistyczną filozofią niemiecką a wiedzą o praktycznych przemianach społecznych było niezmiernie rozpowszechnione w całej literaturze społeczno-filozoficznej lat czterdziestych XIX wieku. Analogiczne pomysły wystąpiły zarówno w literaturze niemieckiej, jak i francuskiej; znalazły one również odzwierciedlenie we wczesnych pracach Marksa i Engelsa.³ Z polskich pisarzy, oprócz Kamińskiego, problem ten podjęli między innymi August Cieszkowski, Karol Libelt, Bronisław Trentowski i Edward Dembowski.

Podobnie jak wyżej wzmiankowani autorzy, Kamiński również tworzy system filozoficzno-społeczny. System ten, zwany filozofią ekonomii materialnej, opierać się miał na zastosowaniu wobec nauki ekonomii materialnej⁴ koncepcji filozoficznej o walorze powszechnym. To zespolenie filozofii z nauką o zjawiskach zachodzących w procesie gospodarczym umożliwić miało odkrycie naczelnej zasady mechanizmu rozwoju społeczno-gospodarczego i konsekwencji z niej wynikających. Tym samym stwa-

¹ Por. Z. Szymański: *Charakterystyka podstawowych kategorii ekonomicznych w ujęciu Henryka Kamińskiego*, Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio H, vol. V, 1971, s. 15—16.

² „Wiedza praktyczna ostatecznych wypadków z pierwotnych przyczyn wysnuta” — często spotykana u Kamińskiego formuła wyrażająca ideał uzyskanego *a priori* absolutnego poznania praw postępu i rozwoju społeczno-gospodarczego.

³ W początkach swej działalności naukowej Marks interesował się przede wszystkim historią i filozofią. Zainteresowania ekonomią polityczną pojawiają się u niego dopiero po opuszczeniu Niemiec. Dowodem prób powiązania filozofii z ekonomią polityczną są *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne* powstałe w r. 1844 (opublikowane zostały dopiero w okresie międzywojennym).

⁴ Pojęcie ekonomii jako nauki w ujęciu Kamińskiego odpowiada jakiemuś ogólnemu zespołowi wiedzy o społeczeństwie. Ekonomię dzieli on na: ekonomię moralną, materialną i polityczną. W systemie nauk społecznych Kamińskiego ekonomia moralna jest czymś w rodzaju nauki o ideologiach społecznych. Wbrew tradycji anglo-francuskiej nazwą ekonomia polityczna określa naukę, która odpowiadałaby swym zakresem teorii rozwoju społecznego. Natomiast tej dziedzinie wiedzy, którą tradycyjnie określano nazwą ekonomia polityczna, Kamiński nadaje miano ekonomii materialnej. H. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej ludzkiego społeczeństwa z dodaniem mniejszych pism filozoficznych*, Warszawa 1959, s. 5 oraz 40—41. Należy podkreślić, że nomenklatura Kamińskiego nie przyjęła się w literaturze polskiej.

rzało to podstawy zrozumienia społeczeństwa jako całości, dynamiki jego rozwoju, struktury i form powiązań międzyludzkich. Ufilozoficznienie ekonomii pozwoli zarazem — w przekonaniu Henryka Kamińskiego — nauce ekonomii materialnej nie tylko stać się nauką teoretyczną, lecz również zająć naczelne miejsce w systemie nauk społecznych. Jej przedmiotem będzie badanie pewnego aspektu postępu społeczeństwa — rozwoju materialnego.⁵

Rozdział I, a właściwie cały tom pierwszy i znaczna część tomu drugiego *Filozofii ekonomii materialnej* jest w pewnym sensie ekspozycją systemu filozoficzno-społecznego, zmierzającego do realizacji zadania „przeinaczenia” całej dotychczasowej filozofii tak, by wykroczyła ona poza swe dotychczasowe „niedostateczne stanowisko” stając się uzyskaną *a priori* „wiedzą praktyczną” praw rozwoju społeczno-ekonomicznego.

Tak skonstruowany system filozofii ekonomii materialnej będąc swą istotą koncepcją mechanizmu rozwoju społeczno-gospodarczego stał się najbardziej oryginalnym osiągnięciem teoretycznym Kamińskiego. Nie wnikając w szczegóły należy koniecznie uwzględnić cztery czynniki, które oddziaływały na jego powstanie: idealistyczna filozofia niemiecka, angielska ekonomia klasyczna, teoria rozwoju społecznego francuskiego socjalisty utopijnego Saint-Simona, a także w sfpniu najwyższym sytuacja narodu polskiego dążącego do odzyskania niepodległego bytu.

Na poglądy Kamińskiego wywarła dość istotny wpływ filozofia Hegla, najwybitniejszego przedstawiciela idealistycznej filozofii niemieckiej pierwszych dziesięcioleci XIX wieku. Wpływ filozofii Hegla na ukształtowanie się nowych poglądów w myśli filozoficzno-społecznej w Europie połowy XIX w. był ogromny. Idealistyczny system niemieckiego filozofa oddziałwał przede wszystkim poprzez operowanie przez Hegla metodą dialektyczną i dopatrywanie się w sprzecznościach siły motorycznej rozwoju historycznego.

W Polsce w końcu pierwszej połowy XIX stulecia określenie „filozofia niemiecka” oznaczało niemal to samo, co filozofia w ogóle. Do koncepcji historiozoficznych Hegla nawiązywali zarówno twórcy filozofii mesjanistycznej: August Cieszkowski, Bronisław Trentowski oraz Karol Libelt, jak i rewolucyjny demokrat Edward Dembowski. Wyraźny wpływ koncepcji filozoficznych Hegla uwidocznili się także u Henryka Kamińskiego w jego refleksji nad filozofią historii. Aprobując dialektykę heglowską Kamiński wskazywał jednocześnie — o czym już pisano uprzednio — na przyczyny, z powodu których filozofia niemiecka nie odpowiadała potrzebom polskiego życia umysłowego. Uczynić filozofię praktyczną, czyli „wynieść ją do potęgi czynu” stało się naczelnym po-

⁵ *Ibid.*, s. 60—61.

stulatem jego działalności pisarskiej. Filozofia, która spełni to zadanie, stanie się filozofią uniwersalną, ale zarazem narodową, polską.

Zdaniem Kamińskiego, dla zrealizowania tego ideału filozofii będącej synonimem wiedzy absolutnej i wszechogarniającej, godzącej teorię z praktyką, myśl z rzeczywistością, filozofia, akceptując dialektykę Hegla, musi przyjąć jako swą zasadę koncepcję człowieka nie jako istoty myślącej, lecz jako istoty działającej, tworzącej. „Tworzę, więc jestem” stać się musi zasadą filozofii praktycznej — filozofii przyszłości, tak jak kartezjańska formuła „myślę, więc jestem” była kanwą dla rozważań filozofii przeszłości.⁶

Inspirującą rolę w powstaniu „filozofii praktycznej, czyli filozofii czynu” Kamińskiego spełniła koncepcja czynu Augusta Cieszkowskiego zawarta w jego młodzieńczej pracy *Prolegomena do historiozofii* (1838 r.). Cieszkowski zakwestionował w niej heglowski podział dziejów na cztery główne epoki i wskazał na konieczność podziału trychotomicznego, obejmującego również przeszłość, czyli epokę Czynu.⁷

Koncepcję czynu Cieszkowskiego podjęli czołowi filozofowie polscy epoki romantyzmu, w tym również Henryk Kamiński. Czyn w interpretacji Kamińskiego „[...] jest to ogólna nazwa wszelkiej wynikłości ludzkiego bytu, wszelkiego dzieła ludzkiej twórczości”. Działanie, „czyn” jest afirmacją ludzkiej duchowości, która wyróżnia człowieka od biernej, wyzbytej twórczości materii. „Czyn” jest jednocześnie wyrazem rozwoju bytu ludzkiego — absolutu, którego atrybutem jest „twórczość”, posiada więc prymat nad ideą, która stanowi „[...] tylko pierwotny stopień tworzenia — napoczęty utwór, który się uzupełnia dopiero stając się czynem”.⁸

Czyn rozumiany m. in. jako proces pracy, walka powszechna ludzi z przyrodą, stanowi element więzi społecznej spajającej poszczególne jednostki ludzkie w społeczeństwo. Tworzenie czynu jest tym samym two-

⁶ H. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 144—150. Por. również rozważania na ten temat zawarte w artykule *Kilka słów o filozofii praktycznej, czyli o filozofii czynu* [w:] H. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 424. Filozofię twórczości rozwijał również Edward Dembowski, który początkowo dopuszczał możliwość całkowitego uzgodnienia własnych poglądów ze stanowiskiem Kamińskiego, by wkrótce po uważniejszej lekturze pierwszej części *Filozofii ekonomii materialnej* uświadomić sobie odrębność swej własnej myśli i własnych poszukiwań. Por. A. Walicki: *Henryk Kamiński* [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. I, 1831—1863, Warszawa 1973, s. 540.

⁷ Por. A. Walicki: *Pisma filozoficzne Cieszkowskiego z lat 1838—1842 w kontekstach intelektualnych epoki* [w:] A. Cieszkowski: *Prolegomena do historiozofii. Bóg i pałingeneza*, Warszawa 1972, s. XI—XII, oraz Cieszkowski: *Prolegomena do historiozofii...*, s. 4—14.

⁸ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 31 i 35.

zeniem „jedności pomiędzy ludźmi”, doskonalenie się czynów ludzkich jest wykładnikiem pozytywnych zmian zachodzących w stosunkach społecznych.⁹

Nawiązując do filozofii czynu A. Cieszkowskiego, Kamieński polemizuje zarazem z autorem *Prolegomenów* na temat samej charakterystyki czynu. Odrzuca on podział czynów dokonany przez Cieszkowskiego na „akta” czyli czyny właściwe, i „fakta” czyli czyny nieświadome, naturalne i bierne, stwierdzając, iż wszystkie czyny są czynami świadomymi czyli „wiedзовymi”, a jednocześnie naturalnymi.¹⁰ Czyny takie występowały we wszystkich epokach historii, ponieważ bez czynów społeczeństwo ludzkie nie może w ogóle istnieć. Przecistawiając Cieszkowskiemu odmienne pojmowanie czynu, Kamieński uwypukla zarazem odmienne ujmowanie procesu historycznego.

Człowiek, w przekonaniu Kamieńskiego, ujawnia swą najistotniejszą cechę — twórczość również w procesie poznawania przeszłości. Poznawanie przeszłości nie jest bowiem w jego przekonaniu tylko biernym „aktem pojmowania” lecz samo jest twórczością, jest projekcją terażniejszości i jej najbardziej postępowych ideałów na dzieje minione. „Tworzę, więc jestem” jako motto artykułu *Kilka słów o filozofii historii* poświęconego problemom metodologicznym nauki historii jest tego widowym dowodem.

Hegel w *Wykładach z filozofii dziejów* podkreśla, że ci spośród historyków, którzy starają się wiernie odtworzyć przeszłość, tej przeszłości nie rozumieją. Ażeby zrozumieć dzieje ludzkości, trzeba wnieść do nich ideę postępu. Wówczas badacz przeszłości zrozumie, że w historii istnieje rozwój.¹¹

To stwierdzenie Hegla wywarło wpływ na historiozofię Kamieńskiego. W jego rozumieniu postęp jest nieskończony. Stąd też dopiero z perspektywy zakończenia dziejów ludzkości możliwe byłoby napisanie historii ostatecznej, „historii nieśmiertelnej”, której nie trzeba byłoby już nigdy pisać na nowo. W historii najważniejszy jest „widok terażniejszości”, gdyż przeszłość jest materiałem biernym.¹²

Postęp jako siła motoryczna rozwoju historycznego nie dokonuje się równomiernie we wszystkich dziedzinach życia. Stąd też w każdej epoce występują różne etapy postępu, będące względem siebie zarówno przeszłością, jak i przyszłością. Nauka tylko wówczas oddziałuje silnie na

⁹ *Ibid.*, s. 35.

¹⁰ *Ibid.*, s. 140—144.

¹¹ G. W. F. Hegel: *Wykłady z filozofii dziejów*, Warszawa 1958, t. I, s. 17 i 117.

¹² H. Kamieński: *Kilka słów o filozofii historii* [w:] Kamieński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 396—397.

umysły ludzkie, kiedy wyprzedza „powszechną rzeczywistość postępu”, wytyczając ludzkości drogę, po której ta ma kroczyć. Stąd, chcąc dać historii jak „najwznioślejszy widok”, należy sprawić, by najwyższy możliwy w tejsze epoce dziejów ludzkości „moment postępu” służył „za stanowisko historii”.¹³ Tym samym Kamiński, nie negując wartości poznawczych historii, („przeszłość święcie szanowaną być musi, naciągana, przekształcana być nie może”) postulował jednocześnie relatywizm historyczny.¹⁴ Historia — w jego ujęciu — podobnie jak i inne dziedziny nauki, winna stać się narzędziem przemian torujących ludzkości drogę ku postępowi.

Postęp w rozumieniu Kamińskiego jest kategorią przede wszystkim społeczną, dotyczącą życia społecznego. Realizuje się w społeczeństwie ludzkim poprzez działanie, czyn. Społeczeństwo, będąc dziełem twórczej działalności ludzi, jako całość, ciągle się rozwija, jest w stanie „nieustającej twórczej genezy”. Postęp jako „prawo absolutu”, prawo „bytu ludzkiego” nosi charakter uniwersalny i konieczny. U Kamińskiego wizja postępu społecznego jest sprzęgnięta z wizją postępu technokratycznego. W przeciwieństwie do Sismondiego, który w imię poprawy losu proletariatu i warstw pauperyzujących się w wyniku rewolucji przemysłowej pragnął zahamowania postępu technicznego. Kamiński jest wielkim entuzjastą postępu techniki produkcji. Postęp techniczny, uruchamiając drzemiące w społeczeństwie ludzkim możliwości wytwórcze, uniezależnia człowieka od przyrody i jest jednym z czynników przyspieszających postęp w stosunkach społecznych.

Czynnik napędowy postępu widział Kamiński w interesie osobistym poszczególnego indywiduum — członka zbiorowości ludzkiej. Poprzez interes osobisty, czyli, posługując się terminologią Kamińskiego, „interes indywidualny” realizuje się w praktyce interes powszechny.

Ujęcie przez Kamińskiego interesu powszechnego nosi wszelkie znamiona ujęcia ahistorycznego. Uważał on, iż w określonych warunkach istnieje realna możliwość pogodzenia interesów gospodarczych poszczególnych jednostek z interesem całego społeczeństwa. Ponieważ sam proces produkcji ma charakter społeczny, to również — sądzi Kamiński — interes osobisty każdego producenta skłania go do współdziałania z innymi ludźmi w toku procesu gospodarczego. Interes osobisty podmiotów gospodarujących może więc i powinien stać się czynnikiem spajającym

¹³ *Ibid.*, s. 399.

¹⁴ Wysuwając tego typu postulaty pod adresem nauki historii Kamiński w niewielkim stopniu wybiegał poza swoją epokę. Wyprzedził głoszony w końcu XIX w. historyzm w ujęciu filozofa niemieckiego Wilhelma Diltheya, który godził relatywizm historyczny z tezą o wartości poznawczej historii. Por. Z. Kuderowicz: *Dilthey a wartość historii* [w:] *Historyka*, Warszawa 1967, s. 86.

społeczeństwo, a nie siłą destrukcyjną, „rozczylnikiem społecznym” i instrumentem „wszelkiej niesprawiedliwości”.¹⁵

Genealogii takiej interpretacji interesu osobistego szukać należy w poglądach ekonomistów klasycznych, a przede wszystkim w sławnej koncepcji *homo oeconomicus* Adama Smitha. To właśnie Smith podkreślał znaczenie interesu osobistego, prywatnej inicjatywy i przedsiębiorczości dla rozwoju gospodarczego kraju i wskazywał na fakt, że nawet jeśli interesy przedsiębiorców kapitalistycznych w poszczególnych gałęziach przemysłu czy handlu są różne, a niekiedy przeciwstawne interesowi społecznemu, „niewidzialna ręka” rynku sprawia, że działania kupców i przemysłowców są w końcu dobroczynne dla ogółu.

W sposobie interpretacji interesu osobistego przez Smitha i Kamińskiego istnieją jednak wyraźne różnice. Smith ujmował swą koncepcję *homo oeconomicus*, jako koncepcję zawsze aktualną i niezależną od rozwoju społeczno-gospodarczego. U Kamińskiego natomiast problematyka interesu osobistego i możliwości pogodzenia go z interesem powszechnym ujęta została w sposób dynamiczny. Podkreśla on, iż interes osobisty producentów oparty na własności środków produkcji podlega prawom rozwoju społeczności ludzkiej, doskonalącej się w myśl praw ogólnego postępu, a zarazem jest czynnikiem sprawczym postępu społecznego. Im większy odsetek ludności jest dysponentem środków produkcji, tym bardziej stosunki społeczne odpowiadają pojęciu sprawiedliwości.¹⁶

Druga różnica wynika z odmiennego punktu widzenia społeczeństwa, jego charakteru i struktury. Autor *Bogactwa narodów* i *Teorii uczuć moralnych* ujmuje społeczeństwo atomistycznie jako zbiór indywidualnych producentów, w którym więź społeczna jest potraktowana jako rezultat współdziałania interesów poszczególnych jednostek. W systemie Kamińskiego występują wyraźnie dwa sposoby ujmowania społeczeństwa. Generalnie przeważa dążenie do traktowania społeczeństwa jako ponadindywidualnej całości znajdującej się w procesie rozwoju. Natomiast z punktu widzenia struktury, społeczeństwo jako „organizm produkcyjno-społeczny” rozpada się na zatimizowany zbiór „jednostek „siłą ducha do wspólnej walki przeciw materii zjednoczonych”.¹⁷

Mimo powyższych różnic w sposobach ujmowania interesu osobistego przez Kamińskiego i Smitha są także i punkty zbieżne. Zarówno w koncepcji *homo oeconomicus* Adama Smitha, jak i w skrajnie racjonalistycznym systemie Kamińskiego symbioza interesu osobistego z interesem po-

¹⁵ H. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 91—92.

¹⁶ *Ibid.*, s. 93—95.

¹⁷ H. Kamiński: *Filozoficzne pojmowanie ekonomii politycznej, a raczej ekonomii materialnej społeczeństwa* [w:] H. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 352—353.

wszechnym następuje w oparciu o rozumny egoizm jednostek — podmiotów gospodarujących. Zbieżność ta przejawia się także w dostrzeganiu istnienia klas społecznych. Warto jednak w tym miejscu zasygnalizować, że na tle poglądów w tej kwestii ekonomistów klasycznych czy socjalistów utopijnych Kamiński w ujęciu roli klas w procesie społecznym wykazuje cechy specyficzne.

Sprawą niezmiernie interesującą jest ukazanie dróg realizacji postępu społecznego w teorii H. Kamińskiego. Kamiński, filozof i ekonomista zdaje sobie sprawę z trudności związanych z ujęciem dynamiki postępu. W jego teorii postęp społeczny dokonuje się zarówno poprzez „jedność pomiędzy ludźmi”, jak i w drodze walki klasowej. Stworzona przez niego wizja rozwoju społeczno-gospodarczego mieści w sobie jednocześnie elementy stopniowego, ewolucyjnego rozwoju i silnie czasem akcentowane tendencje rewolucyjne.

Koncepcja ewolucyjnego rozwoju społeczeństwa poprzez „jedność pomiędzy ludźmi” tak wyraźnie akcentowana w I tomie *Filozofii ekonomii materialnej* jest zbliżona do poglądów głoszonych na ten temat przez najwybitniejszych przedstawicieli francuskiego socjalizmu utopijnego: Saint-Simona i Fouriera.¹⁸ W rozumieniu Kamińskiego sprawiedliwe stosunki społeczne są synonimem pojęcia „jedności pomiędzy ludźmi”. Oba te pojęcia podlegają prawu powszechnego postępu, niebędącego co prawda postępowaniem linearnym, niemniej jednak ukazującym „konsekwentną jedność ciągu”. Postęp „jedności pomiędzy ludźmi” eliminuje ze stosunków społecznych zasadę niesprawiedliwości. Interes osobisty, który w przypadku niesprawiedliwych stosunków społecznych był sprzeczny z zasadami interesu powszechnego zostaje skierowany w łóżysko sprawiedliwych stosunków społecznych, stając się ponownie „głównym bodźcem i działaczem społecznym”. Interes powszechny całej zbiorowości ludzkiej nie może bowiem zmierzać do wyeliminowania z życia gospodarczego interesów osobistych, lecz do ich transformacji zgodnie z ogólnym kierunkiem rozwoju społecznego.¹⁹

W drugim tomie *Filozofii ekonomii materialnej* daje się zauważyć radykalizacja poglądów społecznych H. Kamińskiego, pociągając za sobą modyfikację jego koncepcji postępu. O ile w pierwszym tomie swego dzieła Kamiński, nie negując istnienia w dotychczasowej historii walk klasowych jako niezbędnego ogniwa — postępu społecznego, w ślad za Saint-Simonem tłumaczy ten fakt brakiem znajomości wśród ludzi praw rozwoju społecznego, to w tomie drugim *Filozofii ekonomii materialnej* pogląd ten w istotny sposób koryguje. Stojąc na stanowisku, że „postęp

¹⁸ Por. W. P. Wołgin: *Poprzednicy naukowego socjalizmu*, Warszawa 1958, s. 146—148 oraz 236—239.

¹⁹ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 102 i 106.

w jedności” jest najbardziej pożądaną, idealną formą rozwoju społeczeństwa, zauważa on jednak, że walki klasowe przynoszą „konieczne rozpowszechnienie postępu”, są przy tym nie tylko możliwe, ale i niezbędne w warunkach istnienia wyzysku człowieka przez człowieka, a zatem w sytuacji kiedy stosunki społeczne oparte są na występowaniu różnych form przymusu. „Wyobrażenie przymusu — pisze Kamiński — odpowiada wyobrażeniu walki temu procesowi towarzyszącej; zatem możebność przymusu odnosi się stanowczo do możebności walki w odbywaniu procesu różnych momentów postępu”. Przymus i następstwa, które on powoduje, a mianowicie wyzysk człowieka przez człowieka „są możebnymi i koniecznymi, o ile rzeczony proces odbywać się nie może bez walki, są zaś niepodobnymi, kiedy ten proces odbywać się musi w jedności pomiędzy ludźmi”.²⁰

Kamiński podkreśla przy tym, iż nie można zakładać, że samo zrozumienie przez klasę wyzyskującą celowości transformacji stosunków społecznych w kierunku zasad bardziej sprawiedliwych, transformacji która winna dokonać się w imię długofalowo rozumianych interesów ekonomicznych tejże klasy wyzyskującej, samo przez się doprowadzi do zniesienia wyzysku człowieka przez człowieka lub przynajmniej do jego złagodzenia, „[...] bo taki wypadek osiągnięty być może wstępnym bojem przez uciśnionych już to gwałtownym wstrząśnieniem politycznym siłą mas popartym, przez które sami sobie wyrządzą sprawiedliwość, już to jakimkolwiek innym środkiem przekształcenia społecznego układu”.²¹ Autor *Filozofii ekonomii materialnej* od razu jednak dodaje, że nie same wyłącznie korzyści materialne skłaniają poszczególne warstwy ludności do zmiany stosunków społecznych, gdyż w niemałym stopniu przyczyniają się do tego (i tu ujawnia się jego idealizm charakterystyczny dla socjalistów utopijnych) „wyobrażenia piękna i dobra” czyli poczucie sprawiedliwości, gdyż idea sprawiedliwego ustroju społecznego reasumuje w sobie wszystkie cechy „[...] i piękna, i dobra, i pożytku w świecie społeczeńskim”.²²

W teorii rozwoju społeczno-gospodarczego Henryka Kamińskiego obok elementów stopniowego, ewolucyjnego rozwoju społeczeństw po-

²⁰ *Ibid.*, s. 250.

²¹ *Ibid.*, s. 170—171. W świetle przytoczonych wypowiedzi Kamińskiego trudno zgodzić się z oceną jego poglądów społecznych zawartą we *Wstępie* do wyboru pism pióra Stanisława Filipowicza. Czytamy tam, co następuje: „Kamiński nie zauważył roli, jaką odgrywają w rozwoju życia społecznego sprzeczności. Jego filozofia społeczna nie zawierała w sobie treści rewolucyjnych w sensie, jaki nadaje problematyce przemian dialektyczna teoria procesu historycznego. Historia prowadzić miała do samorzutnego pogłębiania harmonii.” Por. S. Filipowicz: *Wstęp [w:] H. Kamiński: Postęp to życie, Wybór pism*, Warszawa 1980, s. XXX.

²² Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 170—171.

przez „jedność pomiędzy ludźmi” występują więc również elementy walki klasowej. Postulat ewolucyjnych przemian w stosunkach społecznych zbliża Kamińskiego do poglądów czołowych przedstawicieli zachodnio-europejskiego socjalizmu utopijnego. Kamiński jednak przekracza już te granice poznania praw rozwoju społecznego, które nakreślili socjaliści utopijni. Występujące w jego pracach teoretycznych wątki walki klasowej, będące wyrazem historyzmu jako określonej metody badawczej w analizie praw rozwoju społeczno-gospodarczego, to elementy rewolucyjno-demokratyczne.

„Postęp w jedności” jest jednak dla Kamińskiego najbardziej pożądaną i najlepszą ze społecznego punktu widzenia drogą przekształceń stosunków społecznych. Taka postawa Kamińskiego była wynikiem nie tyle wpływu idei zachodnioeuropejskiego socjalizmu utopijnego, choć z socjalistami utopijnymi a zwłaszcza z Saint-Simonem i jego szkołą łączyło go bardzo wiele, co następstwem realiów polskiego życia społeczno-politycznego. Konieczność walki o niepodległość kraju skłaniała autora *Filozofii ekonomii materialnej* do wypracowania takiej teorii rozwoju społeczno-gospodarczego, która wyjaśniałaby możliwość bezkonfliktowego przejścia z ustroju o antagonistycznych stosunkach społecznych do wyższej fazy rozwoju społecznego.

Mimo czynionych wysiłków Kamiński nie był jednak dogłębnie przekonany co do możliwości bezkonfliktowego rozwoju społeczeństwa. Źródłem takiej postawy należy doszukiwać się w przewadze w jego systemie materialistycznych wątków pojmowania dziejów.

Postęp jako kategoria dotycząca wszystkich dziedzin życia społecznego obejmuje również „rozwój materialny społeczeństwa”. W tym aspekcie przejawia się on jako „[...] postęp ludzkiego ducha w walce z materią” i stanowi przedmiot zainteresowań nauki ekonomii materialnej.²³

Kamiński odrzuca pogląd, jakoby postęp w rozwoju materialnym społeczeństwa wyrażał się wyłącznie w tym, że człowiek więcej produkuje i więcej spożywa, jako sformułowanie wulgarno-materialistyczne (podobnie jak socjalista ricardiański Thompson).²⁴ Konieczność walki z materią wynika wprawdzie z cielesnego charakteru człowieka — istoty posiadającej określone potrzeby, jest to jednak zarazem wyraz rozwoju wolności człowieka w jej najważniejszym aspekcie — jako „wyswobodzenie ducha spod przemocy materii”. Zależność człowieka od otaczającej go przyrody jest bowiem stanem przeciwnym „[...] stanowi natury,

²³ *Ibid.*, s. 55—56.

²⁴ Por. J. Górski: *Na marginesie nowego wydania „Filozofii ekonomii materialnej” H. Kamińskiego*, „Ekonomista”, 1961, nr 4, s. 878.

tj. duchowego życia, które tam dopiero się zaczyna, gdzie usamowolnienie od materii”.²⁵

Rozwój materialny jako wyraz „twórczości ludzkiego ducha” z natury swej wyprzedza inne formy twórczości człowieka, które coraz pełniej mogą się rozwijać w miarę postępującego podporządkowania przyrody człowiekowi. Proces pracy, rosnące uniezależnienie się człowieka od przyrody są tymi czynnikami, które konstytuują społeczeństwo ludzkie, powodują jego rozwój jako „organizmu produkcyjno-społecznego”.

Henryk Kamieński dostrzega wyraźnie, że w procesie produkcji zawiązują się pomiędzy ludźmi określone stosunki społeczne, których istotną treścią są stosunki własnościowe. Stosunki własnościowe są dla niego najważniejszym elementem stosunków ekonomicznych, rozstrzygają bowiem o stosunkach podziału wytworzonego pracą całego społeczeństwa „bogactwa powszechnego”, a tym samym rzutują na „treść wewnętrznego układu społeczeństwa”, czyli na całokształt stosunków społecznych. Rozwój społeczeństwa powoduje obumieranie jednych form własności środków produkcji, a jednocześnie tworzenie się nowych, bardziej odpowiadających zmienionym warunkom stosunków własnościowych.²⁶

Mimo zmieniających się na przestrzeni dziejów ludzkości stosunków własnościowych istota własności pozostaje ta sama: jest nią prawo do partycypowania w podziale wytworzonego bogactwa. O ile tworzenie dóbr materialnych, jak i ich „użytkowanie”, czyli zużycie produkcyjne bądź konsumpcyjne, są „jedynymi stosunkami człowieka do rzeczy, do materii”, to własność „[...] jest to stosunek człowieka do człowieka, nie zaś człowieka do rzeczy, jakim jest użytkowanie samą li tylko fizyczną koniecznością spowodowane. Własność więc jest rzecz czysto duchowa, jak użytkowanie jest rzecz czysto materialna.”²⁷

Własność jako kategoria ekonomiczna podlega „prawu koniecznego postępu”²⁸, jest więc kategorią historyczną. Historyczne ujęcie form własności nie było jednak oryginalnym dorobkiem teoretycznym Henryka Kamieńskiego. Myśl, że stosunki własnościowe zmieniają się na przestrzeni dziejów ludzkości zaczerpnął prawdopodobnie od Saint-Simona. To, co nowego natomiast wniósł Kamieński do teorii rozwoju społeczno-ekonomicznego, sprowadza się do tezy, że w przekształceniach stosunków własnościowych należy dopatrywać się zmian w stosunkach społecznych. Saint-Simon np. zdawał sobie sprawę z faktu, że nie może być zmian w ustroju społecznym bez odpowiedniej zmiany w formie własności, ale w rozumowaniu swym wykazywał brak konsekwencji, co spowodowało, że

²⁵ Kamieński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 63—64.

²⁶ *Ibid.*, s. 72—73.

²⁷ *Ibid.*, s. 73—75.

²⁸ *Ibid.*, s. 84.

jego ogólna koncepcja dziejów ludzkości pozostała koncepcją idealistyczną. Saint-Simon stał bowiem na stanowisku, że światem rządzą systemy filozoficzne, które tworzą się na podstawie rozwoju nauk i potrzeb społeczeństwa. Sądził przy tym, że rozwój wiedzy pozwala obecnie na stworzenie koncepcji odpowiadających rozwojowi społecznemu, koncepcji przewyższających wszystko to, co uczyniono dotychczas. Podobną wymowę miała koncepcja dziejów głoszona przez saint-simonistów.²⁹

Te materialistyczne wątki w teorii H. Kamińskiego nie były jednak przez niego konsekwentnie rozwijane, przeplatały się z wątkami idealistycznymi.³⁰ Niemniej jednak Kamiński uczynił znaczny krok naprzód w dziedzinie materialistycznego pojmowania dziejów. W kwestii ujmowania charakteru własności środków produkcji jego poglądy są identyczne z poglądami Marksa z wczesnego okresu jego twórczości. Odmienne natomiast zapatrują się Marks i Kamiński na samo istnienie własności prywatnej. Znaczna część *Ideologii niemieckiej* poświęcona jest krytyce poglądów młodoheglisty Maksa Stirnera, wywodzącego w ślad za Francuzem Destutt de Tracy własność prywatną z indywidualnych cech człowieka. Marks udowadnia, że cechy człowieka są od niego nieodłączne, tkwi w nich istota jego indywidualności; natomiast posiadanie rzeczy nie ma nic wspólnego z indywidualnością człowieka.³¹ Kamiński natomiast istnienie własności prywatnej (której nie utożsamia z własnością kapitalistyczną) tłumaczy koniecznością zaspokojenia różnorodnych potrzeb człowieka, wynikających z indywidualnych cech ludzkich. Powodują one, „[...] że społeczność zbiorowo użytkować nie może, tylko musi następować rozdział czyli własność”. Własność indywidualna, w przekonaniu Kamińskiego, jest przejawem realizacji wolności człowieka, a wszelki postęp społeczny zawsze zmierza do doskonalenia jej form.³²

Traktując własność środków produkcji jako kategorię historyczną, Kamiński uważa przy tym, że każda z form własności w chwili narodzin była racjonalna i usprawiedliwiona osiągniętym stanem rozwoju sił wytwórczych. W oparciu o tę zasadę wyodrębnia on w dotychczasowych dziejach ludzkości kilka epok historycznych, będących odpowiednikami

²⁹ Por. W. P. Wołgin: *Poprzednicy naukowego socjalizmu*, s. 146 oraz E. Lipiński: *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa 1968, s. 436, 448.

³⁰ Kamiński pisze np. że próba stworzenia idealnego modelu ustroju politycznego zaprezentowana przez Platona nie mogła przeistoczyć się w rzeczywistość, gdyż filozof grecki nie oparł jej na podstawowej zasadzie współżycia ludzi, którą jest „braterstwo pomiędzy ludźmi”. Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 87.

³¹ Por. K. Marks, F. Engels: *Ideologia niemiecka, Dzieła*, t. 3, Warszawa 1961, s. 247.

³² Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 90—91.

marksowskiego podziału dziejów na formacje ekonomiczno-społeczne. Każdą epokę historyczną (w dalszej części wykładu będzie stosowana nazwa formacja ekonomiczno-społeczna) odróżnia od innych epok forma własności środków produkcji. Jest to zewnętrzny wyraz tych różnic. U podłoża bowiem tej dyferencjacji tkwi dialektyczny rozwój sił wytwórczych i stosunków produkcji.

Kamiński dostrzega, że system polityczny jest odbiciem systemu ekonomicznego. Rozumie on, że przejście z jednej formacji ekonomiczno-społecznej do drugiej jest „dziełem funkcji politycznych”, czyli dokonuje się poprzez zmianę aparatu władzy państwowej i ustanowienie nowych form własności, co pociąga za sobą automatycznie zmianę stosunków społecznych.³³

Uznając podrzędną rolę nadbudowy w stosunku do sił wytwórczych i stosunków produkcji, Kamiński w porównaniu z Marksem przypisuje większe znaczenie nadbudowie w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego. Był to wynik jego braku konsekwencji w rozwijaniu wątków materialistycznych w pojmowaniu dziejów, rezultat jego wiary w możliwość bezkonfliktowego rozwoju społeczeństwa.

Pierwszą epokę w dziejach ludzkości — „stan dzikości” Kamiński traktował jako stan „przedspołeczny”. Istnienie społeczeństwa jako organizmu produkcyjno-społecznego datował on od momentu ukształtowania się rozwiniętego społecznego podziału pracy i powstania wymiany handlowej. Kamiński nie dowodził więc, tak jak Rousseau, że społeczeństwo, a właściwie państwo, powstało na zasadzie umowy społecznej. Jego zdaniem społeczeństwo wyłoniło się w sposób żywiołowy w związku z rozwojem stosunków międzyludzkich w procesie wykonywania przez ludzi „funkcji materialnych”.³⁴

Formację niewolniczą, feudalną i kapitalistyczną Kamiński traktuje jako formacje antagonistyczne, oparte na „użytkowaniu z człowieka przez człowieka”, czyli na eksploatacji klasy uciskanej przez klasę wyzyskującą. Wyzysk w poszczególnych formacjach różni się między sobą jedynie stopniem natężenia i narzędziami służącymi do wywierania przemocy. O ile w formacjach wcześniejszych, tzn. w okresie niewolnictwa i feudalizmu, narzędziem wyzysku klas uciśnionych był „gwałt fizyczny”, czyli „przymus bezpośredni” (można go utożsamiać z marksowskim pojęciem przymusu pozaekonomicznego), to w kapitalizmie czynnikiem, który umożliwia eksploatację proletariatu przez posiadaczy środków produkcji,

³³ *Ibid.*, s. 225—226.

³⁴ Por. J. Kądzielski: *Filozofia społeczna Henryka Kamińskiego w latach czterdziestych XIX wieku*, „Przegląd socjologiczny” 1959, t. XII, s. 208.

stał się przymus ekonomiczny zwany przez Kamieńskiego „przymusem pośrednim”.³⁵

Nie ma zasadniczych różnic — czytamy w *Filozofii ekonomii materialnej* — w obrazie społeczeństwa opartego na gwałcie fizycznym, bez względu na ustrój polityczny danego społeczeństwa i niezależnie od tego, czy jest to forma przemocy zbiorowej, czy też indywidualnej. „Społeczność rozdziela się na dwie klasy — mocniejszych i słabszych, gnębiących i gnębionych.”³⁶

Cytowany fragment świadczy o właściwym rozumieniu przez Kamieńskiego pojęcia klasa społeczna. Dla niego klasa społeczna to, jak można się domyślać, grupa ludzi pozostająca w jednakowym stosunku do własności środków produkcji. W feudalnej Polsce wyróżnia on dwie klasy społeczne: szlachtę i lud, przy czym pojęcie „lud” utożsamia z chłopstwem.³⁷

Stosunki produkcji oparte na przymusie bezpośrednim przechodziły, zdaniem Kamieńskiego, ewolucję, w wyniku czego w okresie, w którym one występowały wyróżnia on dwie formacje ekonomiczno-społeczne: niewolniczą i feudalną. W niewolnictwie, określanym przez niego mianem „pierwotnej niewoli”, forma wyzysku była bardziej okrutna, jak najbardziej odległa od zasad humanitaryzmu. System niewolniczy był jednakże postępowym w stosunku do „stanu dzikości” (Kamieński powtarza tu znaną tezę Sismondiego i Saint-Simona iż od czasów niewolnictwa nie zabija się ludzi wziętych do niewoli lub pokonanych), tak jak feudalizm, czyli „niewola gruntowa” był postępowym w stosunku do ustroju niewolniczego.³⁸

Rozpatrując przyczyny rozkładu ustroju niewolniczego, Kamieński, w ślad za Heglem, podkreśla rolę, jaką odegrało w tym względzie chrześcijaństwo, zarazem jednak wskazuje na motywy oparte na innych kategoriach: potrzeby gospodarcze i brak poczucia bezpieczeństwa w okresie po upadku Imperium Zachodnio-Rzymskiego. Feudalizm stwarzał większe możliwości wzrostu wydajności pracy, zapewniając bezpośredniemu wytwórcy prawo do rozporządzania dowolnie częścią swojej pracy i do pewnej opieki prawnej. Z upływem jednak czasu, kiedy na skutek rozwoju sił wytwórczych i okrzepnięcia aparatu władzy państwowej „przewaga siły fizycznej zmniejszać się zaczęła”, a stosunki społeczne mimo wszystko nie uległy żadnym zmianom, wówczas jaskrawo uwidocznił się przymus bezpośredni cechujący ustrój feudalny, gdyż stosowanie go w dalszym ciągu nie odpowiadało już potrzebom społecznym.³⁹

³⁵ Kamieński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 169—170, oraz 227—229.

³⁶ *Ibid.*, s. 165—168.

³⁷ H. Kamieński: *Katechizm demokratyczny czyli opowiadanie słowa ludowego*, Paryż 1845, s. 13, 26.

³⁸ Kamieński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 100, 167.

³⁹ *Ibid.*, s. 79, 100, oraz 248—249.

Powstanie przesłanek zwycięstwa ustroju kapitalistycznego autor *Fi-
lozofii ekonomii materialnej* wiązał z czynnikami materialnymi, z doko-
nującym się na przestrzeni epoki feudalnej rozwojem stosunków towa-
rowo-pieniężnych. Przejście z feudalizmu do kapitalizmu nie dokonuje się
jednak automatycznie po osiągnięciu odpowiednio wysokiego poziomu
rozwoju sił wytwórczych; uprzednio musi bowiem nastąpić zmiana nad-
budowy. Proces zmiany nadbudowy feudalnej przybiera często postać
walki klasowej, dokonuje się w drodze rewolucji społecznej.⁴⁰ Formułu-
jąc tego typu tezę, Kamiński, w ślad za Saint-Simonem, włącza zapewne
w perspektywę poznawczą doświadczenia społeczne burżuazyjnej rewo-
lucji francuskiej końca XVIII w.

Zwycięstwo systemu kapitalistycznego nie jest równoznaczne jednak
ze zniesieniem wszelkich form wyzysku człowieka przez człowieka. Ozna-
cza jedynie przejście stosunków społecznych na nowy, wyższy etap, w
którym przymus bezpośredni zastąpiony zostaje przymusem pośrednim.
Przymus pośredni, podobnie jak i przymus bezpośredni, opiera się na
„wyłączności”, czyli na zmonopolizowaniu środków produkcji w rękach
jednej klasy społecznej. W kapitalizmie jednak przemoc fizyczna nie in-
geruje w życie gospodarcze społeczeństwa, stąd też stosunki społeczne,
kształtujące się na bazie stosunków produkcji, mają „pozorną postać sto-
sunków dobrej woli”, czyli stwarzają wrażenie istnienia sprawiedliwego
ustroju społecznego.⁴¹

Ustrój kapitalistyczny, likwidując obwarowane prawem przywileje
pewnych grup ludności, nie znosi bynajmniej różnic majątkowych. Po-
jawia się natomiast nowy czynnik, który przekreśla możliwości wprowa-
dzenia sprawiedliwych zasad podziału dochodu narodowego, czynnik któ-
ry powoduje zarazem, że wyzysk „proletariatu” przez właścicieli „na-
rzędzi do pracy” nie wymaga konieczności stosowania przymusu bezpo-
średniego. Czynnikiem tym stał się szybki postęp techniczny, stosowanie
produkcji maszynowej, co w efekcie doprowadziło do tego, że siły fizycz-
ne człowieka „przystały już cokolwiek znaczyć”.⁴²

Nie można więc — pisze Kamiński — tłumaczyć przyczyn istnienia
przymusu pośredniego „następstwem przyrodzonej nierówności umysłu”
między ludźmi, tak jak nie można doszukiwać się źródeł przymusu bez-
pośredniego w „nierówności sił fizycznych”. Naturalna nierówność ludzi
pod względem sił fizycznych czy zalet umysłu nie zniknie bowiem rów-
nież w sprawiedliwym ustroju społecznym. „Normalna siła ludzka, mia-
nowicie potęga duchowa [siły wytwórcze — Z. Sz.] jest najważniejszym
czynnikiem stosunków społecznych, przed nią się moc materialna roz-

⁴⁰ *Ibid.*, s. 170—171.

⁴¹ *Ibid.*, s. 228.

⁴² *Ibid.*, s. 234.

prasza, najważniejszymi przeto są te nadużycia, które się do jej nierówności odnoszą.”⁴³

W przytoczonym zdaniu Kamiński wypowiada kapitalną tezę, która występuje zresztą w różnych postaciach w innych partiach *Filozofii ekonomii materialnej*, że charakter stosunków produkcji zależy od poziomu rozwoju sił wytwórczych. W rozumieniu Kamińskiego ustroj kapitalistyczny oparty na przymusie pośrednim mógł powstać dopiero w okresie, kiedy społeczeństwo osiągnęło odpowiedni pułap rozwoju gospodarczego, a wymogi nowoczesnych metod i technik produkcji stworzyły konieczność określonego stopnia jej koncentracji przynajmniej w tej gałęzi, jaką był przemysł fabryczny. Wypowiedź Kamińskiego przywodzi na myśl знаmienne zdanie Marksa zawarte w *Pracy najemnej i kapitale* (1847): „Stosunki społeczne, w jakich produkują jednostki, społeczne stosunki produkcji zmieniają się zatem, przekształcają się wraz ze zmianą i rozwojem materialnych środków produkcji, sił wytwórczych.”⁴⁴ Prawdliwość ta, którą w innej pracy Marks wyraził w sposób niewątpliwie mocno uproszczony, ale lapidarny i obrazowy mówiąc: „Żarna dają nam społeczeństwo panów feudalnych, młyn parowy — społeczeństwo kapitalistów przemysłowych”⁴⁵ podniesiona została później do rangi prawa koniecznej zgodności stosunków produkcji z charakterem sił wytwórczych.

Krytykując kapitalistyczny sposób produkcji, Kamiński, podobnie jak francuscy socjaliści utopijni: Saint-Simon i Fourier, zwraca uwagę na jego negatywne następstwa: pauperyzację szerokich mas ludności, rosnące bezrobocie przy jednoczesnym niepełnym wykorzystaniu mocy produkcyjnych. Krytyka kapitalizmu zawarta w *Filozofii ekonomii materialnej* wykracza już jednak poza krąg, który nakreślili francuscy socjaliści utopijni. Dla wyjaśnienia istoty tego ustroju H. Kamiński, podobnie jak Robert Owen i socjaliści ricardiańscy w Anglii, wykorzystuje teorię wartości opartą na pracy stworzoną przez ekonomistów klasycznych. Podkreśla on, że w kapitalizmie stosunki między dwoma klasami antagonistycznymi przymują postać stosunków towarowo-pięniężnych, pozornie tylko opartych na zasadach dobrowolności i ekwiwalentności. W rzeczywistości bowiem na skutek zmonopolizowania środków produkcji w rękach jednej klasy wynagrodzenie za wykonywaną pracę, które otrzymuje robotnik, nie pokrywa się z wartością jego pracy. Część efektów pracy robotnika przywłaszcza sobie kapitalista. W przeciwieństwie do poprzednich formacji ekonomiczno-społecznych, gdzie wyzysk był jawny, w ka-

⁴³ *Ibid.*, s. 235—236.

⁴⁴ K. M a r k s: *Praca najemna i kapitał*, Warszawa 1949, s. 27.

⁴⁵ K. M a r k s: *Nędza filozofii*, Warszawa 1949, s. 123.

pitalizmie wyzysk jest zamaskowany, a stosunki między kapitalistą a robotnikiem stwarzają złudzenie sprawiedliwych stosunków społecznych.⁴⁶

W przekonaniu H. Kamińskiego ustroj kapitalistyczny oparty na przymusie pośrednim jest ustrojem historycznie przejściowym, podobnie jak i poprzednie formacje ekonomiczno-społeczne. Nie może bowiem być uwieczniony ustroj społeczny, który jest „nielogicznym względem samego siebie” i sprzeczny z właściwie rozumianym interesem powszechnym wszystkich ludzi. Kamiński, podobnie jak i wielu innych socjalistów utopijnych, ludzi się, że jeśli tylko klasy posiadające zrozumia, iż w imię długofalowo rozumianych korzyści nie opłaca się im utrzymywać wszelkich form wyzysku człowieka przez człowieka, wówczas dążyć będą do urzeczywistnienia sprawiedliwych stosunków społecznych w pełnym tego słowa znaczeniu. Opowiadając się za nowym ustrojem Kamiński wskazuje dalej klasom posiadającym na groźbę rewolucji społecznej w wypadku niezrealizowania przez nie zasad sprawiedliwości społecznej.⁴⁷

Proletariat nie jest jednak dla Kamińskiego klasą świadomą swych celów, siłą zdolną do kształtowania przyszłych dziejów ludzkości. Stąd też i rewolucję społeczną, która może zagrozić panowaniu kapitału, traktuje on jako żywiołowy bunt doprowadzonych do rozpaczki warunkami bytowymi proletariuszy. Rzecz jasna, że taki ruch nie mógł być uwieczniony powodzeniem, z czego zapewne zdawał sobie sprawę również i sam Kamiński. Nie w rewolucji proletariackiej dopatrywał się też czynnika przemiany społeczeństwa kapitalistycznego w społeczeństwo sprawiedliwości społecznej. Takie stanowisko, pokrywające się z poglądami zachodnioeuropejskich socjalistów utopijnych, u Kamińskiego jest sprzeczne z wielokrotnie akcentowaną przezeń prawidłowością dialektycznego rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji. W teorii Kamińskiego idealny ustroj społeczny nie wyrasta z analizy przekształceń w stosunkach produkcji dokonujących się pod wpływem działania prawa postępującego rozwoju sił wytwórczych, lecz jest dopasowaniem stosunków produkcji do zasad sprawiedliwości abstrakcyjnie wydedukowanych z teorii poznania.

Ustroju sprawiedliwości społecznej Kamiński, podobnie jak Saint-Simon, nie utożsamia z likwidacją własności prywatnej. Biorąc pod uwagę ówczesny stan gospodarczy ziem polskich jak i względy polityczne (przyszłe powstanie narodowe) jest on zwolennikiem upowszechnienia drobnej własności zwłaszcza w rolnictwie.⁴⁸ Ten przyszły ustroj zapew-

⁴⁶ Kamiński: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 238—239.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 242—243.

⁴⁸ H. Kamiński: *O malej własności ziemskiej*, „Przegląd Naukowy”, 1844, nr 7, t. I, s. 219 oraz H. Kamiński: *O prawdach żywotnych narodu polskiego*, Bruksela 1844, s. 73.

nić miał realizację zasady prawa do pracy i udziału w dochodzie narodowym proporcjonalnym do wkładu pracy. O ile przy tym w pierwszej fazie ustroju sprawiedliwości społecznej czynnik napędowy życia gospodarczego upatrywał w interesie osobistym producentów drobnotowarowych, to w dalekiej perspektywie Kamiński przewidywał zastąpienie indywidualistyczno-egoistycznej etyki „społeczeństwa opartego na interesie wzajemnym” przez „pracę powołania”, a więc przez pobudki wyższej natury.⁴⁹

Kamiński nie dostrzegał więc historycznej roli proletariatu, co zauważył już K. Marks w *Świętej rodzinie* (1844). Tym samym teoria rozwoju społeczno-gospodarczego Henryka Kamińskiego wyrosła na podłożu rodzimych stosunków społecznych, w których nie uwidoczniły się jeszcze podstawowe przeciwieństwa kapitalizmu, jest odzwierciedleniem polskiej, a nie zachodnioeuropejskiej rzeczywistości historycznej.

Historyczne ujęcie form własności przez Kamińskiego — rezultat nie tylko jego historyzmu jako metody badania rzeczywistości dziejowej, lecz również tezy o dialektycznym rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji tezy jak wiadomo niekonsekwentnie stosowanej przez Kamińskiego) było poważnym osiągnięciem poznawczym autora *Filozofii ekonomii materialnej*. Metoda badań, jaką zastosował Kamiński w swej analizie praw rozwoju ekonomiczno-społecznego, nie miała bowiem odpowiednika w pracach tych autorów, którzy w okresie przedmarksowskim, podobnie jak i on, stosowali w większym lub mniejszym stopniu metodę historyczną.

Simonde de Simsoni dostrzegał wprawdzie historyczny rozwój stosunków produkcji, tym niemniej fakt, że w swej teorii ekonomicznej przesunął cel gospodarowania z produkcji na zaspokojenie potrzeb świadczy, iż nie eksponował on roli czynników materialnych w procesie rozwoju społecznego. Metodę historyczną stosował w swej pracy „Narodowy system ekonomii politycznej” Fryderyk List. Jednakże w swych rozważaniach periodyzacyjnych nie brał za kryterium podziału zmieniających się form własności środków produkcji, lecz panujące w danym okresie dziedziny wytwórczości, a więc dostrzegał rozwój w ujęciu raczej ilościowym — i to rozwój tylko do formacji kapitalistycznej.

W działaniu prawa dialektycznego rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji nie doszukiwali się siły motorycznej procesu historycznego również czołowi przedstawiciele zachodnioeuropejskiego socjalizmu utopijnego. Teoria historyczna Saint-Simona, mimo przeblysków materializmu, była wyraźnie idealistyczna, a jego krytyka kapitalizmu, podobnie jak i w przypadku Fouriera, nie sięgała do istoty tego systemu.

⁴⁹ K a m i e ń s k i: *Filozofia ekonomii materialnej...*, s. 320—321.

Nowe elementy do krytyki ustroju kapitalistycznego wnieśli natomiast Robert Owen i socjaliści racardiańscy, którzy wykorzystali w tym celu teorię wartości opartą na pracy. O ile jednak angielski socjalizm utopijny górował nad koncepcjami utopijno-socjalistycznymi Saint-Simona wyższym poziomem wyrobienia teoretyczno-ekonomicznego, to ustępował im pod względem umiejętności myślenia historycznego.⁵⁰

Pogłębioną w stosunku do francuskich socjalistów utopijnych analizę praw rozwoju społeczno-gospodarczego z krytyką kapitalizmu za pomocą teorii wartości opartej na pracy łączyła w sobie natomiast teoria ekonomiczno-społeczna Henryka Kamińskiego. Przedstawiona wyżej analiza dorobku Kamińskiego pozwala więc wysunąć tezę, iż jego teoria rozwoju społeczno-gospodarczego reprezentuje etap pośredni między zachodnioeuropejskim socjalizmem utopijnym a kształtującą się u schyłku pierwszej połowy XIX w. ideologią proletariatu, której twórcami byli Karol Marks i Fryderyk Engels.

РЕЗЮМЕ

Наиболее оригинальным теоретическим достижением Генрика Каменьского (1813—1866), философа, социолога и экономиста, притом борца за независимость Польши 40-х годов XIX века, автора „Философии материальной экономии человеческого общества”, была созданная им система философии материальной экономии, являющаяся своеобразной концепцией механизма общественно-экономического развития. Её возникновению способствовали следующие 4 фактора: немецкая классическая философия, особенно философия Гегеля, английская классическая экономия и теория общественного развития французского утопического социалиста Сен-Симона; взгляды Каменьского формировались также под влиянием борьбы польского народа за независимость.

Принимая гегелевскую диалектику, Каменьский стремился придать философии практический характер, что нашло отражение как в его философии истории, так и в трактовке динамики прогресса.

По Каменьскому, прогресс прежде всего есть категорией общественной. В человеческом обществе он осуществляется в деятельности, в деле, а его движущий

⁵⁰ Ostra krytyka kapitalistycznego sposobu produkcji, relatywnie nawet silniejsza aniżeli u Kamińskiego, występuje w pracach piszącego o kilkanaście lat później rosyjskiego rewolucyjnego demokrata i socjalisty utopijnego Mikołaja Czernyszewskiego. Rozważając kwestię zastąpienia kapitalizmu przez nowy, wyższy ustrój społeczny, Czernyszewski zwraca uwagę na rolę, jaka przypadnie w tym dziele wyzyskiwanym masom pracującym. Nową naukę ekonomii politycznej, którą stara się stworzyć, nazywa on „ekonomią polityczną mas pracujących”. W poglądach Czernyszewskiego na bieg rozwoju historycznego społeczeństwa przeważają jednak tendencje idealistyczne, np. samą konieczność przejścia do socjalizmu uzasadnia on argumentami, iż ustrój ten odpowiada przyrodzonej naturze człowieka. Por. W. Zamiatnin: *Poglądy ekonomiczne Czernyszewskiego*, Warszawa 1955, s. 126 i 387.

силой является личная заинтересованность отдельного человека — члена общества. Обращаясь к концепции homo oeconomicus Адама Смита, Каменьский считал, что в определенных условиях существует реальная возможность примирения экономических интересов отдельных личностей с интересом всего общества. Однако, если концепция homo oeconomicus была трактована Смитом антиисторически, то Каменьский решал эту проблематику динамически.

В теории Г. Каменьского общественный прогресс совершается как через „единство между людьми”, затем эволюционным путем, как провозглашали французские социалисты-утописты Сен-Симон и Фурье, так и путем классовой борьбы, т.е. путем революции. Признавая необходимость вооруженной борьбы всего народа за независимость, Каменьский считал „прогресс в единстве” наиболее эффективным способом преобразования общественных отношений. Однако до конца он не был убежден в возможности осуществления этой альтернативы. Причину этого неверия следует искать в материалистическом подходе к истории, преобладающем в его системе.

Анализируя „материальное развитие общества”, Каменьский приходит к выводу, что в процессе производства возникают определенные общественные отношения, существенной частью которых являются отношения собственности. Каменьский трактует собственность — экономическую категорию также как и Сен-Симон, т.е. как категорию историческую. Новый элемент, введенный Каменьским, сводится к тезису, что преобразования отношений собственности сопровождаются изменениями в общественных отношениях.

Что касается вопроса характера собственности на средства производства, то взгляды Каменьского идентичны взглядам раннего Маркса. В истории человечества Каменьский выделил несколько исторических эпох, соответствующих марксовскому делению истории на общественно-экономические формации. Рабовладельческую, феодальную и капиталистическую формации он считает антагонистическими, основанными на эксплуатации угнетенных классов классами угнетателей. Формы эксплуатации в отдельных формациях отличаются только степенью и инструментами, служащими насилью. Если в ранних формациях инструментом эксплуатации угнетенных классов было „физическое насилие” или „непосредственное принуждение” (можно его отождествлять с марксовским внешнеэкономическим принуждением), то в капитализме выступает экономическое принуждение, которое Каменьский называет „косвенным принуждением”.

По убеждению Г. Каменьского, капиталистический строй, основанный на косвенном принуждении, является также как и предыдущие общественно-экономические формации переходным строем. Однако не в пролетарской революции видел Каменьский фактор преобразования капиталистического общества в общество общественной справедливости. Таким образом, Каменьский не замечал исторической роли пролетариата, что отметил Карл Маркс в „Святом семействе” (1844). Тем не менее не можно выдвинуть тезис, что теория общественно-экономического развития Г. Каменьского была переходным этапом между западно-европейским утопическим социализмом и формирующейся в конце первой половины XIX века марксистской идеологией пролетариата.

S U M M A R Y

Henryk Kamieński (1813—1866), philosopher, sociologist, economist, as well as an active participant in the independence movement of the forties of the 19th century, and author of "The Philosophy of Material Economy of Human Society".

achieved his most original theoretical contribution when he constructed a system of the philosophy of material economy, a specific conception of the mechanism of socio-economic development. The construction of the system was effected by four factors: German idealistic philosophy, especially Hegelianism, English classical economy, and the theory of social development by the French Utopian Socialist, Saint-Simon; Kamieński's approach was also strongly influenced by the situation of the Polish nation which was fighting to regain its independent existence.

Accepting Hegelian dialectics, Kamieński simultaneously aimed at making philosophy more practical and at raising it to "the power of the deed". These tendencies were reflected both in his philosophy of history and in his approach to the dynamics of progress.

In Kamieński's understanding, progress is first of all a social category and concerns social life. It is realized in human society through action and deeds, while the personal interests of a single man, as a member of human community, provide the driving force of progress. Referring to Adam Smith's conception of *homo oeconomicus*, Kamieński thought that under certain conditions there was a real possibility of reconciling economic interests of particular individuals with those of the whole society. Yet, if Smith approached his conception of *homo oeconomicus* in an ahistorical way, in Kamieński the problems of personal interests was understood dynamically.

According to Kamieński's theory, social progress takes place both through "the unity among people", i.e. by way of evolution, like in French Utopian Socialists, Saint-Simon and Fourier, and through the class fight, by way of revolution. In view of the necessity of the armed fight of the whole nation for independence, "progress in unity" was the most desirable manner of transforming social relations for Kamieński. Still, he was not fully convinced of the possibility of putting this alternative into practice. The source of this attitude should be looked for in his ways of understanding history which predominate in his materialistic system.

Analyzing "material development of society" Kamieński clearly perceives that in the production process there are established some determined interrelations among people, whose essential character is that of property relations. Property as an economic category was also understood by Kamieński, after Saint-Simon, as a historical category. But the new element introduced by Kamieński consists in a thesis that changes in social relations are brought about by transformations in property relations.

In respect of the approach to the nature of ownership of the means of production, Kamieński's ideas are identical with those of Marx from the early phase of his writings. In human history Kamieński distinguishes several historical epochs which are equivalent to Marx's division into socio-economic formations. The formations of slavery, feudalism, and capitalism are treated by him as antagonistic, founded on the exploitation of the oppressed classes by the exploiting classes. In particular formations exploitation differs only in degree of intensity and instruments of oppression. If in the earlier formations "physical violence" was the main instrument of exploiting the oppressed classes, i.e. "direct pressure" (it can be identified with Marx's concept of extra-economic constraint), then in capitalism there appears an economic constraint called "indirect pressure" by Kamieński.

Kamiński was convinced that the capitalist system, based on indirect pressure, was a transitional historical system, like previous socio-economic formations. However, it was not in the proletarian revolution that Kamiński saw a factor operative in transforming capitalist society into a society of social justice. Thus, he did not perceive the historical role of the proletariat, as noticed by Marx in "The Holy Family" (1844). Nevertheless, one may conclude that Kamiński's theory of socio-economic development represents an intermediate stage between west-European Utopian Socialism and Marx's proletarian ideology, taking shape at the end of the first half of the 19th century.